

УДК 811.163.1:811.161.2
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.3-2/07>

Стаховська Н. Ф.

Дніпровський державний технічний університет

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЗМІВ ТА СТАРОСЛОВ'ЯНІЗМІВ У СКЛАДІ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКИ ТА ЇХ ПЕРЕКЛАД

У статті розглядаються особливості перекладу історичних термінів, які тісно пов'язані з безперервним процесом становлення і розвитку окремих термінологічних систем, опис яких становить великий інтерес для сучасних учених. Дослідження даного матеріалу для лінгвістів представляється як вивчення історичної термінології російської й української мов, так і дослідження проблем її перекладу з однієї мови іншою.

Переклад тексту з дотриманням стильових ознак історичного характеру також є однією з найважливіших проблем, що впливають у процесі перекладу тексту. У статті вирішується наукова проблема змін значення і функціонального призначення історичних термінів у сучасних текстах. Для розуміння історії освоєння перебігу історичного процесу необхідне знання основних історичних понять, особливостей їх перекладу.

Спостереження показують, що слова, які впродовж віків зберігають кореневу морфему, надалі можуть оформлятися іншими суфіксами, не втрачати здебільшого старого значення. Соціально-історичні умови, що впливали на особливості мовної ситуації в Україні, багато в чому визначили характер її історичної термінології. Тому залишається безперечним фактом те, що внаслідок тісних зв'язків українського і російського народів українська мова протягом свого історичного розвитку запозичила низку лексичних елементів із російської мови, завдяки чому поповнилася її лексика.

Автор доходить висновку, що засвоєння слів із будь-якої мови, зокрема й російської, українською мовою було постійним і закономірним, воно збагачувало українську літературну мову і не було подібним до того, коли, наприклад, російські слова в українському мовленні вимовлялися на український лад і вживалися не у властивій українській мові граматичній формі. Такі слова тільки засмічували б, псували б українську мову.

Проте в сучасних східнослов'янських мовах продовжують діяти і розвиваються специфічні закономірності в лексичній системі, які не дозволяють здійснювати дієслівно-поморфемний переклад з однієї мови іншою. Та це й не обов'язково, тому що потрібно уникати невиправданих визначень, якщо для них є український відповідник.

Ключові слова: історична лексика, старослов'янська мова, східнослов'янські мови, словниковий склад, переклад старослов'янizmів.

Постановка проблеми. Одним з актуальних завдань сучасної лінгвістики є докладне вивчення словникового складу мов. Особливо важливим є дослідження процесів становлення і розвитку окремих терміносистем у сучасних літературних мовах, їхнього функціонування та специфіки проникнення іншомовних елементів до термінологічного фонду національних мов.

Актуальність теми зумовлена тим, що особливості перекладу історичних термінів залишаються однією з нагальних проблем сучасного мовознавства протягом останніх десятиліть. Ця проблема тісно пов'язана з безперервним процесом становлення та розвитку окремих термінологічних систем, опис яких становить великий інтерес для сучасних учених. Безліч наукових праць присвячено вивченню проблем перекладу

історичних термінів. Інтерес для лінгвістів становить як вивчення історичної термінології російської й української мов, так і дослідження проблем її перекладу з однієї мови іншою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною базою дослідження послужили праці вітчизняних і закордонних мовознавців у галузі термінології, теорії перекладу, серед яких: І. К. Білодід, Б. Н. Головін, В. П. Даниленко, А. С. Д'яков, Т. Л. Канделакі, А. В. Крижановська, В. Н. Комісаров, І. Я. Франко, Т. І. Панько, інших лінгвістів. У роботах, присвячених проблемі перекладу історичної термінології, велика увага приділяється питанням функціонування термінів у мові.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні та комплексному аналізі особливос-

тей перекладу історичної терміносистеми, до складу якої входять старослов'янськи.

Виклад основного матеріалу. Генетично історична лексика сягає періоду Київської Русі. Розвивається вона вже тоді, коли князь Володимир Великий політично об'єднав роз'єднані князівства русичів. Свідченням є ті лексеми, які знаходимо в «Поученні дітям» В. Мономаха, «Київському літописі», «Галицько-Волинському літописі», «Руській правді» тощо.

На ранніх етапах розвитку письменства в українській мові можна виявити пласт слів історичної лексики, який у пам'ятках нехудожнього тексту має термінологічні риси і який стабілізується із часом. Процес супроводжується постійним його поповненням, уточненням тощо. Так, в історії формування історичної термінології важко переоцінити роль Т. Г. Шевченка. Уміння поета висловлювати глибинну структуру національних слів і використовувати їх у поєднанні з інтернаціоналізмами значною мірою зумовили подальший розвиток української лексики в напрямі її стилістичної диференціації. Маємо на увазі передусім такі слова, як: *народ, патріот, стратег, свобода, заробіток, республіка, вільнодумствувати*, інші, широко вживані в поезії Кобзаря.

Спостереження показують, що слова, які впродовж віків зберігають кореневу морфему, надалі можуть оформлятися іншими суфіксами, не втрачати здебільшого старого значення. Наприклад, у «Словнику української мови» П. П. Білецького-Носенка читаємо: *ремесло* (сучасне *ремесло*), *своєволенство* (сучасне *свавілля*), *обовязательство* (сучасне *зобов'язаність*) [1, с. 306–389].

Важливо, що в сучасній лексиці української мови збереглося багато слів, які беруть початок із давнього періоду та не зазнали істотних семантичних змін. До них належать: назви тварин: *звір, скот, риба, змія, черв'як*; назви рослин: *горіх, груша, слива, калина, ліщина, терен, черешня*; назви землі, небесних світил, вогню, води й інших явищ і предметів природи, назви житла й окремих знарядь праці: *земля, гора, берег, діл, долина, озеро, річка, полета*; назви предметів харчування: *вино, квас, масло, молоко, мука, м'ясо, пиво, сало, сир*.

Трансформація історичних термінів відбувається природним шляхом – успадкуванням лексики одних поколінь наступними. Водночас відбувається відбір старих і узвичаєння нових слів письменниками, ученими, особами, що мають причетність до державного керівництва, журналістами й іншими.

Історична лексика в українській мові поступово стабілізувалася, конкретизувалася, набувала

щораз системного характеру, по-новому кодифікувалася у зв'язку з новими суспільно-політичними віяннями, прагненням до соціального і політичного самоутвердження її носіїв [1, с. 9].

Становлення термінології нової української мови було нелегким, довгим, багато в чому було не таким, як в інших слов'янських мовах. Умови бездержавності, постійні дискримінаційні заходи стосовно української мови і в Росії, куди входила Наддніпрянина, і в Австро-Угорщині, де була Наддністрянщина, як і різного роду реакційні тенденції в розв'язанні мовних питань, – усе це стримувало розвиток української загальнонаціональної мови, отже, і її термінології.

Із середини XIX ст. спостерігається політична активізація національно-визвольних прагнень українського народу, для якого питання мови набувало особливої гостроти й актуальності. Постала проблема швидкого збагачення літературної мови суспільно-політичною лексикою. «Від результатів її розв'язання, – писав М. А. Жовтобрюх, – багато в чому залежав розвиток періодичної преси, робота суспільних організацій» [2, с. 108].

У середині XIX ст. українська преса запозичує з російської мови значну кількість слів соціально-політичного забарвлення: *чоловіцтво, правительство, власть, безробіття, народнодержавіє, благодарність, мятешник* та інші, які повною мірою були кальками. Проте більшість із цих термінів мали локальне функціонування і пізніше були витіснені термінами, що відповідають лексико-семантичній структурі української мови і є її власним надбанням: *людство, безробіття, подяка* тощо. Багато російських запозичень (структурні кальки, напівкальки) стали невід'ємною частиною українського лексичного фонду.

Поруч із церковнослов'янськими, полонізмами, германізмами, діалектизмами, як-от: *противоговорь, почитаніє закона, поборца, счетоводственно, обвиненець, попечинець, ворушня, визнаватель* та інші, широко функціонують слова, активні і в сучасній українській суспільно-політичній терміносистемі: *закон, безправність, порука, дипломатична особа, дати свідоцтво, репліка, касація, бути на комісії, узаконення, грошовий обіг* тощо. Національне пробивало собі дорогу стихійно, воно вбирало в себе і загальноукраїнські, і діалектні слова [3, с. 44–45].

Отже, процеси, які відбуваються в сучасному світі, нові підходи до розв'язання тих чи інших питань – усе це зумовлює кардинальні зміни в терміносистемах.

Незважаючи на таку спільність слів, переклад близькоспоріднених мов має свої особливості

і труднощі. «Близька спорідненість мов, – як відзначає І. К. Білодід, – має в собі і моменти, що вимагають до себе великої уваги у розумінні культури, правильності, нормативності мови, знання обох мов» [5, с. 99–101].

Українська історична лексика має давні корені та гіпотетично своїми джерелами сягає часів могутньої Київської Русі, про що свідчать давні літературні пам'ятки. Звичайні слова в давніх пам'ятках набували специфічного характеру, причому цей лінгвальний процес супроводжувався формуванням нових понять, що вступали одне з одним у парадигматичні відношення, утворювали своєрідні мікросистеми. Так, у «Руській правді» (1282 р.) слова *головник (убивця)*, і *видок (свідок)*, *вира (штраф за вбивство)*, *вирник (збирач вири)* уже зв'язуються у вузол історичної лексики.

Якщо зіставити сучасний стан історичної лексики української мови з її давнім станом (у XIV–XVI ст.), то легко виявити слова і словосполучення, які в результаті зникли з ужитку. Наприклад: *люди посполите – люди посполиті*, *рать – рать*, *окружник – окружник*, *текстумент – текстумент*, *подсудок – подсудок*.

Досліджуваний матеріал свідчить, що слова, які впродовж віків зберігають кореневу морфему, надалі можуть оформлятися іншими суфіксами, не втрачають здебільшого старого значення. Важливо й те, що в сучасній лексиці української мови збереглося багато слів, що беруть початок з давнього періоду: *оброк*, *жалоба*, *продаж*. Спрацьовує той чинник, що мова довговічніша за будь-які форми суспільного, політичного й економічного життя.

Словниковий склад української і російської мов є продуктом епох, тому в ньому помічаються лексичні елементи, що виникли в різні часи і періоди розвитку східнослов'янських мов. Частина слів, що бере свій початок ще з дописемної доби, була успадкована всіма слов'янськими мовами із спільнослов'янського лексичного фонду. Тому у словниковому складі української і російської мов можна виділити спільнослов'янську і спільну східнослов'янську історичну лексику.

Більшість слів української мови є власне українськими, вони виникли в період формування і розвитку української народності, а пізніше – нації. Поряд із такими словами є слова, запозичені з інших мов: старослов'янської, грецької і латинської, живих індоєвропейських і неіндоєвропейських мов. Лише українській мові, наприклад, властиві слова *бурлака*, *майбутній*, *бешикетний*, *гайворон*, *гаманець*, *гілка*, *жовтень*, *рушниця*, *лелека*, *потяг*, *борг*, *кома*, *мрія*, *без-*

тямний, *дивитися*, *божевілля*, *пожежа*, *будинок*, *гудзик*, *поживок*, *боржник*, *брунька*, *вершник*, *підмет*, *взуття*, *смуга*, *заздальгідь*, *поворозка*, *олівець* та інші. Багато нових слів у цей період з'явилося і в російській мові: *барський*, *баимак*, *безличный безобразник*, *крестьянин*, *бечевка*, *больничный*, *бесприютный*, *булавка*, *веский*, *всеобщий*, *годовой* та інші.

Старослов'янська мова з IX ст. виконувала роль єдиної міжнародної літературної мови слов'янства і довгий час функціонувала в певних жанрах. У X ст. старослов'янська мова разом із прийняттям християнства стала поширюватися і на території Київської Русі.

Протягом наступних століть старослов'янська мова вживалася як літературна мова східних слов'ян (головним чином у церковно-релігійній літературі). Засвоєння старослов'янських мов почалося ще в давньоруський період, але й пізніше тривалий час старослов'янська мова не втратила свого значення і відіграла важливу роль у процесі формування східнослов'янських літературних мов, української, російської і білоруської [6, с. 41–45].

Як відзначив академік І. К. Білодід, старослов'янська мова мала велику роль в історії української мови як одне з важливих джерел її збагачення і стилістичного вдосконалення [7, с. 109–116]. У період XIV – першої половини XVII ст. старослов'янська мова була надійною опорою старої української літературної мови в її боротьбі проти польсько-шляхетської експансії, намагання польського панства та єзуїтів сплюндрувати українську мову.

Старослов'янські в українській і російській мовах посідають неоднакове місце, тому що кожна мова різною мірою успадкувала традиції старокнижної мови. У російській мові старослов'янських більше, ніж в українській.

Переклад старослов'янських із російської мови українською не викликає труднощів, тому що це в основному лексичні відповідники, зрозумілі носіям мови.

До старослов'янських, що трапляються в історичній лексиці, належать деякі слова, що виражають церковні поняття і переклад яких труднощів не викликає, тому що переклад відбувався за допомогою лексичних еквівалентів: *воскресать – воскресати*, *воскресение – воскресіння*, *образ – образ*, *крест – хрест*, *креститель – хреститель*.

Виходячи з досліджуваного матеріалу, можна зробити висновок, що в перекладі старослов'янських труднощів не виникає, тому що вони в українській і російській мовах виступають як лексичні відповідники, які майже всі однаково пишуться,

тільки мають незначну різницю у вимові, проте зміст їх зрозумілий.

До складу історичної лексики належать також історизми, які теж мають свої особливості перекладу.

Засвоєння українською мовою російської лексики стало активним після возз'єднання України з Росією (із другої половини XVII ст.). Частина русизмів в різні часи засвоюються шляхом усно-розмовних контактів (рос. *артель*, *начальник*, *завод*, *чин*, *хозяїн* і под. та укр. *артіль*, *начальник*, *завод*, *чин*, *хазяїн* тощо).

Засвоєння з російської мови відбувалося здавна і постійно. У різні часи були засвоєні слова суспільно-політичної й офіційно-ділової лексики: рос. *декабрист* і укр. *декабрист*, рос. *народоволец* і укр. *народоволець*, рос. *чиновник* і укр. *чиновник*, рос. *указ* і укр. *указ*, рос. *законопроект* і укр. *законопроект*.

Історизми – це давні і водночас сучасні та єдині назви застарілих речей і явищ, які зникли або зникають із сучасного життя. Історизми не мають синонімів, слів-замінників. Не стало таких слів, як: *боярин* – *боярин*, *холоп* – *холоп*, *феодал* – *феодал*, *крепостной* – *кріпак*, *раб* – *раб*. Як бачимо, такі історизми легко перекладаються українською мовою, тому що мають лексичні відповідники.

Корінна перебудова урядово-адміністративного апарату в епоху Петра I спричинила значне розширення термінології в російській та українській мовах. Причому переклад таких термінів мало чим відрізняється від російських: *акт* – *акт*, *дума* – *дума*, *стрелец* – *стрілець*, *окольный* – *окольнічий*. Такі слова різняться лише незначними відмінностями в написанні та вимові.

У XIX ст. історична лексика нової української літературної мови поповнюється (через посередництво російської мови) термінами (рос. *перспектива* – укр. *перспектива*, рос. *департамент* – укр. *департамент*, рос. *фельдфебель* – укр. *фельдфебель*, рос. *унтер* – укр. *унтер*, рос. *ефрейтор* – укр. *ефрейтор* тощо), які легко перекладаються українською мовою, тому що за звуковим складом і змістом однакові, бо мають лексичні еквіваленти.

Одним з активних шляхів поповнення складу української історичної лексики було калькування, тобто точний поморфемний переклад багатьох російських слів і виразів. Так поширилися кальковані слова: *сотрудничество* – *співробітництво*, *предприятие* – *підприємство*, *хозяйство* – *господарство*, *учреждение* – *установа*.

Крім запозичень із російської мови, до української історичної лексики надходить багато термінів з інших слов'янських мов, зокрема польської,

починаючи із середини XIX ст. Взаємодія польської й української мов сприяла проникненню полонізмів в українську термінологію. Полонізмами можна вважати такі терміни: *вартість* (*wartość*), *роззброєння* (*rozbrojenie*), *утримання* (*utrzymanie*), *начальник* (*naczelnik*), інші. Польська мова, крім того, відіграла роль посередника для засвоєння українською мовою слів із західноєвропейських мов. Є низка історизмів, які перекладаються лексичними еквівалентами: *бурмистр*, *бурса*, *герб*, *замок*, *скарга*, *рух*, *справа*, *варта* тощо [8, с. 84].

Низку слів лексика української мови запозичила із чеської через польську мову, які також під час перекладу труднощів не викликають: *влада*, *гасло*, *табір*, *праця*, *брама*, *бавовна*, *власний*, *ганьба*, деякі інші. Усі ці слова зазвичай властиві й білоруській мові. У російській мові таких слів небагато. Є в лексиці української мови слова, засвоєні з білоруської мови: *бадьорий*, *дьоготь*, інші.

Деякі слова є спільними для української та білоруської мов, але їх немає в російській. Вони виникли під час формування української та білоруської народностей у межах Литовсько-Польської держави: *аркуш*, *байка*, *стегно*, *бавовна*, *блискучий* (білор. *блісчучы*), *блискавка* (білор. *бліскаук*), *блукаці* (білор. *блукаць*), *бугай*, *братерство* (білор. *братерства*), *братова* (*братовая*), *варта*, *вирок* (білор. *вырак*), *гультяй* (білор. *гультай*), *цибуля*, *діжка* (білор. *дзяжка*), *друкар*, *кордон* (білор. *кардон*), *палац*, *мова*, *пляшка*, *безпека* (білор. *бяспека*) та інші [8, с. 68]. Низку слів обидві мови засвоїли з тюркських мов: *алмаз* – *алмаз*, *амбар* – *амбар*, *аркан* – *аркан*, *аршин* – *аршин*, *базар* – *базар*.

Це в основному лексичні відповідники до запозичених слів, зрозумілі носіям української мови, які під час перекладу не потребують звернення до словників.

Деякі тюркізми простежуються лише в російській мові та не характерні для української і навпаки. Тільки українській літературній мові властиві слова: *байрак*, *кавун*, *казан*, *тлумач*, *чарка*, *чумак*. З іншого боку, тільки російській мові властиві тюркізми: *саха*, *деньги*, *кайма*, *карман*, *кафтан*, *кушак*, *лачуга* тощо.

Висновки і пропозиції. Соціально-історичні умови, що впливали на особливості мовної ситуації в Україні, багато в чому визначили характер її історичної термінології. Тому залишається безперечним фактом те, що внаслідок тісних зв'язків українського і російського народів українська мова протягом свого історичного розвитку запозичила низку лексичних елементів із російської мови, завдяки чому поповнилася її лексика.

Збагачувалася українська лексика і внаслідок контактів з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами. І це природно, тому що високорозвинена літературна мова і культура народу ніколи не замикаються в собі, а поповнюються найкращими надбаннями мов і культур інших народів.

Спільність багатьох компонентів лексичних складів і граматичних структур близькоспоріднених мов визначила спільність багатьох процесів і тенденцій їхнього розвитку. Водночас наявність деяких диференційних рис, зумовлених внутрішніми законами розвитку кожної з мов окремо і чинниками соціально-економічного і культурного плану, стала причиною для вироблення

національно-специфічних особливостей, що позначається і на перекладі соціально-політичної термінології з російської мови українською.

Труднощі в перекладі близькоспоріднених мов полягають не стільки в тому, що, крім багатьох спільних рис, кожна з таких мов має свої власні специфічні риси, скільки в тому, що такі особливості не завжди знаходяться на поверхні того чи іншого мовного явища, не завжди легко вичленюються із спільного для близькоспоріднених мов фонду, найчастіше таку специфіку (слова майже однаково звучать, але позначають зовсім різні поняття) вдається знайти лише шляхом глибокого лінгвістичного аналізу.

Список літератури:

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Київ : Наукова думка, 1966. 421 с.
2. Жовтобрюх М. А. Формування українського публіцистичного словника в середині XIX ст. *Мовознавство і літературознавство* : збірка вибраних праць інститутів. Київ : Наукова думка, 1964. 168 с.
3. Проблеми української науково-технічної термінології : матеріали 1–11-ої міжнародних конференцій. Львів, 1992, 2010. 275 с.
4. Мацюк Г. П. Українська наукова термінологія кінця XIX ст. *Культура слова*. Київ, 1992. Вип. 42. 14 с.
5. Білодід І. К. Літературна мова і стандартність. *Мовознавство*. 1974. № 2. 16 с.
6. Білодід І. К. Наукова термінологія доби НТР – органічний складник сучасної літературної мови. *Культура слова*. Київ, 1982. С. 8.
7. Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. Київ : Наукова думка, 1967. 286 с.
8. Никитина С. Е. О концептуальном анализе в народной культуре. *Логический анализ языка. Культурные концепты*. Москва : Наука, 1991. 123 с.

Stakhovska N. F. STAGES OF FORMATION OF HISTORISMS AND OLD SLAVICISMS IN THE COMPOSITION OF HISTORICAL VOCABULARY AND THEIR TRANSLATION

The article discusses the features of the translation of historical terms, which are closely related to the continuous process of formation and development of individual terminological systems, the description of which is of great interest to modern scientists. The study of this material for linguists is both the study of the historical terminology of the Russian and Ukrainian languages, and the study of the problems of its translation from one language to another.

Translation of a text in compliance with stylistic features of a historical nature is also one of the most important problems arising in the process of text translation. This article solves the scientific problem of changes in the meaning and functional purpose of historical terms in modern texts. To understand the history of mastering the course of the historical process, it is necessary to know the basic historical concepts and the peculiarities of their translation.

Researches show that words that have retained the root morpheme for centuries can be further formed by other suffixes without losing part of the old meaning. The socio-historical conditions that influenced the peculiarities of the linguistic situation in Ukraine largely determined the nature of its historical terminology. Therefore, it remains an indisputable fact that as a result of close ties between the Ukrainian and Russian peoples, the Ukrainian language during its historical development has borrowed a number of lexical elements from the Russian language, due to which its vocabulary has been replenished.

The author comes to conclusion that the assimilation of words from any language, including Russian, in the Ukrainian language was constant and natural. This enriched the Ukrainian literary language and was not like when, for example, Russian words in Ukrainian speech were pronounced in the Ukrainian manner and were used in a grammatical form that was not characteristic of the Ukrainian language. Such words would only litter and spoil the Ukrainian language.

However, in modern East Slavic languages, specific patterns in the lexical system continue to operate and develop, which do not allow for verbal-pomorphic translation from one language to another. And this is not necessary, because you need to avoid unjustified names if there is a Ukrainian equivalent for them.

Key words: *historical vocabulary, Old Slavonic language, East Slavic languages, vocabulary, translation of Old Slavonicisms.*